

УДК: 2-472:2-523.6]:930.1(47+57)"1920/1991"
 DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.74.196673>

ВІТАЛІЙ МІРОШНИЧЕНКО

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1523-9650>

(м. Полтава)

Place of work: *Poltava Institute of Business «ISTU»*

Country: *Ukraine*

Email: rpl.miro@gmail.com

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА ПОЛТАВСЬКОГО ІНО І. Я. ЧАЛЕНКА

Дослідження історії педагогічної думки в Україні продовжують відроджувати із небуття забути імена своїх попередників. За роки незалежності так вийшли із забуття педагога М. Куліш, В. Науменко, Д. Неплій та інші. Ім'я професора І. Чаленка теж належить до цієї когорти.

Дана публікація є першим комплексним науковим дослідженням педагогічного спадку І. Чаленка на теренах України за останні десять років. Автор аналізує наукові праці дослідника, які хронологічно належать дореволюційному періоду, а також нечисленні статті радянської доби, вказуючи на те, що сам І. Чаленко не зрікається своїх теорій, а навпаки намагається їх адаптувати і в умовах побудови радянської так званої «масової школи».

Особлива увага автором звертається на характеристику І. Чаленком виділених ним самим двох універсальних психологічних типів особистості: розумово-інтелектуального та серцево-вольового. Автор припускає, що особливості формування особистості, які наводить І. Чаленко були використані ним і в процесі складання професіограми педагога радянської школи.

У доробку акцентується увага на ідеї І. Я. Чаленка про наявність у педагога такої важливої риси, як повага до дітей, а особливо повага до їх поглядів, думок і переконань. На думку викладача, в учнях необхідно уміти розгледіти органічну особистість, яку неможна «ламати» тільки через те, що її система морально-етичних координат розбігається із системою поглядів наставника. Педагог, насамкінець, теж може помилятися. Але донесення до учня вірної позиції, може мати місце лише за умови, що учитель уміє переконувати і аргументовано наставляти.

Автор переконаний, що творча спадщина професора Івана Чаленка може бути перспективною темою для подальших досліджень в царині педагогіки, етики та історії античної філософської традиції.

Ключові слова: мораль; етика; розумово-інтелектуальний тип; серцево-вольовий тип; формування особистості; емпатія; виховання; чесноти.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Полтавський вчительський інститут від моменту свого заснування був місцем, де концентрувалася інтелектуальна еліта цілого регіону. У різний час тут працювали такі мислителі та педагоги як Д. Багалій, І. Сумцов, А. Макаренко, Г. Ващенко, І. Рибаків та інші. Не останнє місце у цьому переліку має займати і професор І. Я. Чаленко (1873-1937 рр.). Хоча його постать та науково-педагогічна діяльність і по сьогодні залишається маловідомою і малодослідженою. Деякою мірою цьому посприяла його проукраїнськість, яка яскраво проявилася у часи Центральної Ради, що призвело до подальших переслідувань як з боку денікінської контррозвідки (1919 р.), так і в роки більшовицького терору. Тут необхідно зазначити, що у радянські часи І. Чаленку якимось дивом все ж вдавалося уникати арештів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Починаючи з кінця 90-х років ХХ століття з'являється кілька публікацій енциклопедичного характеру про життя І. Я. Чаленка. Вони вийшли завдяки науковим розвідкам О. Білоуська, Т. Пустовіта, А. Гавриленка, О. Ротача. У цей самий час ім'я І. Чаленка стало предметом дослідження істориків античної філософії та богослів'я А. Дунаєва, М. Салімгарєєва, М. Шахновича; педагогічні аспекти діяльності професора І. Я. Чаленка побіжно згадуються у дослідженнях Л. Дровозюк, Б. Гола, О. Єрмака, Н. Гузія.

Метою публікації є дослідження наукового спадку викладача Полтавського інституту народної освіти І. Я. Чаленка та аналіз основних морально-етичних аспектів його педагогічної концепції.

Виклад основного матеріалу. Корінь педагогічного процесу І. Я. Чаленко вбачає у принципах християнської етики, яку він традиційно для свого часу різко відділяє від концептів античної філософії. Природньо, що працюючи у напрямку досліджень цих двох сфер, науковець задається питанням про характер тих взаємодій, які звичайно мали місце між християнством з одного боку та греко-римською філософією з іншого. Це при тому, що для нього внутрішня сила християнства не викликає жодних сумнівів (Чаленко, 1913а, с. 945).

Християнський контекст асоціюється у І. Чаленка з проблемою еліти і пройти повз це питання він не може, адже воно впливає саме з педагогічної проблематики. А у кінці ХІХ – на початку ХХ століть ця тема вважається чи не найгострішою. І. Чаленко розглядає його через призму сучасної йому інтелігенції. Саме через таку алегорію він аналізує грецьких і римських філософів, безперечно найосвіченіших людей свого часу. І розглядає він їх під досить специфічним для ХХ століття кутом зору констатує, що «інтелігенція, як відомо, далеко не завжди є точним і повним виразником самих основ світогляду і настроїв свого народу» (Чаленко, 1913а, с. 947). Одночасно, дослідник апелює до тези про походження християнства із самих низів єврейського суспільства, протиставляючи таким чином «народне християнство» та «інтелігентську греко-римську філософію».

Розуміння основних принципів формування і виховання особистості, як їх викладав І. Я. Чаленко, загалом неможливе без аналізу його універсальних морально-психологічних типів людини. У даному випадку важливо усвідомлювати, що І. Чаленко намагався перенести основну увагу із сфери етичного, абстрактного, до сфери більш конкретної внутрішньо-психічної, яка аж ніяк не вичерпується систематизацією логічних понять, висновків та

суджень. Все різноманіття існуючих на той час психологічних типів та темпераментів полтавський дослідник схильний об'єднати у два загальних типи: розсудливо-інтелектуальний і серцево-вольовий, як пише сам автор: «залежно від того, яка з основних внутрішніх домінант людини у даному випадку буде головною, будемо мати визначальний характер прагнень і настроїв особистості у її ставленні до себе, суспільства і світу вцілому» (Чаленко, 1912, с. 719). Особливо він наголошував на тому, що ці типи є діаметрально протилежні один до одного.

Звичайно, що такий узагальнений підхід не залишився без уваги критиків. І один із опонентів І. Я. Чаленка – професор С. Зарін, відразу вказав на те, що «тези автора потребують серйозних аргументацій і суттєвих обмежень, а у такому занадто категоричному вигляді можуть бути навіть не зовсім правильні» (Чаленко, 1913b, с. 1477-1478). Але І. Чаленко все ж зміг захистити і розвинути власну позицію і відстояти її основні положення. Так, на думку вченого, найсуттєвішим чинником, який відрізняє розсудливо-інтелектуальний тип від серцево-вольового є переважання пасивності у першому типі. І. Чаленко схиляється до того, що особистість для якої характерна серцево-вольова класифікація активніше відчуває і реагує на тиск зовнішнього середовища. У той час як представники розсудливо-інтелектуального типу схильні самих себе і світ навколо себе сприймати безпристрасно, як такий собі нейтральний об'єкт пізнання (Чаленко, 1912, с. 721). У цьому він вбачає досить характерний негативний чинник. Адже саме цей тип особистості, у своїй еволюційності рухається у напрямку відвертого заперечення моральності. Власне І. Чаленко має на увазі аморалізм, але не в якості спотворення усталених понять про суспільні цінності, а пряме заперечення моральності, її принципове неприймання, що знаходиться на одній шальці терезів з самозапереченням. Така авторська позиція дещо схожа із ніцшеанським імморалізмом, що позначає протистояння моралі як шкідливій ілюзії (Ніцше, 1993), що для першої чверті ХХ століття і не дивно, враховуючи популярність ніцшевських праць в Російській імперії.

Визначаючи і характеризуючи два психологічних типи, І. Чаленко по суті позначає вектор, у напрямку якого рухатиметься процес формування особистості. Тому важливими безперечно є ті риси, які ці психологічні типи зливають, але ще важливіше – як вони відрізнятимуться один від одного. І у цій площині точок відштовхування значно більше. Найважливішим пунктом сам дослідник визначає розуміння кінцевої мети виховного процесу і методів досягнення цієї мети. Розгортаючи цю тему, І. Чаленко говорить не стільки про сам процес, а здебільшого про негативні чинники його зворотного боку. Тобто про односторонній інтелектуалізм, натуралізм і автономізм, при чому у якості супутніх негативних чинників позначає безрелігійність та егоцентризм. Сам же егоцентризм містить у собі усі негативні наведені вище фактори і у науково-філософській сфері здатен проявлятися у вигляді крайнього суб'єктивізму, який еволюціонує у напрямку соліпсизму, дуже непопулярної течії на початку ХХ століття. У побутовій площині егоцентризм набуває видимих рис егоїзму з його різновидами такими як евідемонізм, утилітаризм та гедонізм (Чаленко, 1912), що у значно ширшому контексті призводить до формування відчуженого та усамітненого індивіда. Така духовна самотність у розумінні І. Я. Чаленка є однією із характерних рис внутрішньої недосконалої особи

Прямою протилежністю цього психологічного типу виступає інший тип – серцево-вольовий, який переносить основний духовно-виховний контекст зі сфери власної самовідчуженості, особистої замкненості у коло його зовнішньо соціальних стосунків. Можна говорити навіть про те, що такий тип особистості глибоко занурюється вир життя, а не просто споглядає за ним досліджуючи і аналізуючи.

Так само радикально розсудливо-інтелектуальний і серцево-вольовий типи розходяться між собою і у розумінні сутності поняття чесноти, яке являє собою оболонку усього педагогічного процесу. Особливо того, яким шляхом і за допомогою яких засобів вони будуть формуватися та реалізовуватися. Для самого себе І. Чаленко залишає це питання відкритим, адже воно дуже тісно перекликається із тематикою совісті і не може бути вирішено однозначно (Чаленко, 1912, с. 739-740). Важливо і те, що шлях виховання особистості, її формування завжди здійснюється поступово, адже вимагає від усіх його учасників надзвичайних зусиль, навіть жертв та страждань. І для І. Чаленка це не просто набір пафосних висловлювань. Він не відмовляється від своїх переконань, ні перед загрозою смерті у застінках денікінської контррозвідки, ні за тоталітарного більшовицького терору. Більше того, навіть викладає свою професіограму справжнього учителя, учителя-професіонала, який за будь-яких умов може залишатися самим собою.

Найважливішою рисою такого фахівця сам І. Чаленко визначає об'єктивність та справедливість, які досягаються внутрішньо. Цьому неможливо навчитися. Такі риси даються людині від народження, але саме завдяки об'єктивно-справедливому ставленню до учнів наставник не розділяє їх за соціальною приналежністю, національністю тощо; на його діяльність не впливає особиста симпатія чи антипатія (Чаленко, 1929, с. 128-129). У такому форматі важливою буде і риса, яку І. Чаленко називає «товариський талант учителя», що означає здатність формувати у дітей відчуття товариських стосунків з педагогом, при цьому тримати відстань між ними у такий спосіб, що не втрачається відчуття авторитетності у самого учителя.

І тут у пригоді стануть тактовність, елементарна людська лагідність та щирість у відносинах. Дослідник розумів, що діти особливо тонко відчують фальшивість у поведінці педагога, особливо коли він дозволяє собі «навчати моральних і етичних правил», але одночасно ігнорує їх сам.

Особливе місце у педагогічних поглядах І. Чаленка займає емпатія, благородна риса «аристократів духу», а фактично здатність розуміти і співпереживати, відчувати на рівні підсвідомого психічний стан дитини. Це ще й яскраво виражене відчуття причетності наставника до перемог учня, а головне спільне переживання його перемог і негараздів, поразок і удач. Для І. Я. Чаленка такі почуття і здібності у педагога належать до характерних ознак справжнього учителя, що обов'язково призведе до налагодження з дітьми самих щирих стосунків. До того ж, емпатія налаштовує позитивні міжособистісні взаємовідносини саме через призму внутрішніх якостей людей.

Фактично мова ведеться про наявність у педагога такої важливої риси як повага до дітей, а особливо повага до їх поглядів, думок і переконань. На думку І. Чаленка в учнях необхідно уміти розглядіти органічну особистість, яку неможна «ламати» тільки через те, що її система морально-етичних координат розбігається із системою поглядів наставника. Педагог, кінець кінцем, теж може помилятися (*Errare humanum est*). Але донесення до учня вірної позиції, може мати місце лише за умови, що учитель уміє переконувати і аргументовано наставляти (Чаленко, 1929, с. 136).

Багатогранно у педагогічному процесі мають проявлятися і організаторські здібності учителя. І у цьому напрямку не повинно бути місця для диктаторських методів і форм керування колективом. Тим паче дитячим. Педагог повинен орієнтуватися на підтримання дисципліни у дитячих колективах, але сама дисципліна повинна ґрунтуватися на двох чинниках:

- моральний авторитет учителя;
- взаємоповага учнів та учителя.

Ці складові успішно працюють, коли внутрішній стан учителя характеризується через спокій. І. Чаленко вказує на те, що настрої педагога, принаймні зовнішньо, має бути «постійно рівним», але переважно «спокійно-веселим» та спокійно-бадьорим (Чаленко, 1929, с. 138). Такі властивості допоможуть учителю гармонійно організувати і навчальний процес, і дозвілля, яке теж має проходити з користю.

У пригоді для наставника тут може стати розуміння фізіології та гігієни розумової праці, що передбачає запобігання формуванню перевтоми та її наслідків. Дослідник розуміє, що несумлінне навчання так само як і перевантаженість навчальним матеріалом сприяє тимчасовому зниженню працездатності, а отже більше шкодить дитині, аніж приносить користі. Тому, І. Чаленко переконаний, що коли педагог під час спілкування з дітьми усміхнений, оптимістичний, чітко говорить і емоційно викладає матеріал, він враховує індивідуальні особливості учнів, то такі колективи завжди будуть зберігати високу працездатність. Не останнє місце у цьому процесі займає і планування учителем своєї роботи, яка повинна базуватися на відповідних «педагогічних вимірюваннях».

Висновок. Як бачимо, основні принципи педагогічної діяльності, у тому як їх бачив професор І. Я. Чаленко, були достатньо прогресивними для свого часу, а деякі положення залишаються актуальними і по сьогодні. Він рухався у одному напрямку із визнаними авторитетами у царині педагогіки А. Макаренком, І. Рибаківим, Г. Ващенком та іншими. Вирізнені І. Чаленком психологічні типи особистості – розумово-інтелектуальний та серцево-вольовий – практично вписалися як у дореволюційну систему шкільної підготовки, так і знайшли своє застосування у визначенні характерних рис наставника для масової школи у радянській шкільній освіті.

Творча спадщина професора І. Я. Чаленка сьогодні ще чекає на своїх дослідників. Його праці ще не перевидувалися в Україні, а це, у свою чергу, складає перспективу для подальших наукових розробок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918–1933 рр. *Історична пам'ять*. 2010. № 2. С. 104–118.
- Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Київ : Основи, 1993. 289 с.
- Чаленко І. Я. Ближайшие задачи христианской апологетики при исследовании вопроса об историческом происхождении христианства и христианской морали. *Христианское чтение*. 1913а. № 7/8. С. 944–954.
- Чаленко І. Я. К вопросу об отношении этики античных философов к христианской. *Христианское чтение*. 1913б. № 12. С. 1471–1486.
- Чаленко І. Я. Основные черты морально-психологического типа христианина по новозаветному учению. *Христианское чтение*. 1912. № 6. С. 717–741.
- Чаленко І. Я. До професіограми педагога радянської масової трудової школи. *Шлях освіти*. 1929. № 4. С. 127–142.

REFERENCES

- Chalenko, I. Ja. (1912). Osnovnye cherty moral'no-psihologicheskogo tipa hristianina po novozavetnomu uchenie [The main features of the moral-psychological type of a Christian according to the New Testament teaching]. *Hristianskoe chtenie [Christian reading]*, 6, 717-741 [in Russian].
- Chalenko, I. Ja. (1913a). Blizhaishie zadachi khristianskoi apologetiki pri issledovanii voprosa ob istoricheskom proiskhozhdenii khristianstva i khristianskoi morali [Immediate tasks of Christian apologetics in the study of the historical origin of Christianity and Christian morality]. *Hristianskoe chtenie [Christian reading]*, 7/8, 944-954 [in Russian].
- Chalenko, I. Ja. (1913b). K voprosu ob otnoshenii jetiki antichnyh filosofov k hristianskoj [On the attitude of the ethics of ancient philosophers to Christian]. *Hristianskoe chtenie [Christian reading]*, 12, 1471-1486 [in Russian].
- Chalenko, I. Ja. (1929). Do profesiohramy pedahoha radianskoi masovoi trudovoi shkoly [To the profession of a teacher of the Soviet mass labor school]. *Shliakh osvity [The path of education]*, 4, 127-142 [in Ukrainian].
- Hod, B. V., & Yermak, O. P. (2010). Zaklady vyshchoi pedahohichnoi osvity v Poltavi u 1918–1933 rr. [Institutions of Higher Teacher Education in Poltava in 1918-1933.]. *Historical Memory*, 2, 104-118 [in Ukrainian].
- Nitsshe, F. (1993). *Tak kazav Zarathustra [So said Zarathustra]*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

VITALII MIROSHNICHENKO

Place of work: Poltava Institute of Business «ISTU»

Country: Ukraine

Email: rpl.miro@gmail.com

THE MORAL-ETHICAL ASPECTS OF THE PEDAGOGICAL ACTIVITY OF THE TEACHER OF POLTAVA INE I. Ya. CHALENKO

Studies of the history of pedagogical thought in Ukraine continue to revive the forgotten names of their predecessors. During the years of independence, teachers M. Kulish, V. Naumenko, D. Nepley, and others became oblivious. Professor I. Chalenko's name also belongs to an outstanding one.

This publication is the first comprehensive scientific study of I. Chalenko's pedagogical heritage in Ukraine over the last ten years. The author analyzes the scholarly works of the researcher, which are chronologically belonging to the pre-revolutionary period, as well as a few articles of the Soviet era, pointing out that I. Chalenko himself does not renounce his theories, but rather tries to adapt them in the conditions of construction of the so-called "mass school".

The author draws particular attention to I. Chalenko's characterization of the two universal psychological types of personality distinguished by him: mental-intellectual and cardiovascular. The author assumes that the peculiarities of personality formation cited by I. Chalenko were also used by him in the process of drawing up a professional school teacher of a Soviet school.

The work focuses on I. Ya. Chalenko's ideas about the teacher having such an important trait as respect for children, and especially respect for their views, thoughts and beliefs. According to the teacher, students need to be able to see an organic personality, which is impossible to "break" only because its system of moral and ethical coordinates diverges from the system of views of the mentor. The teacher, after all, may be wrong too. But communicating the right position to the student can only take place if the teacher is able to persuade and reasonably instruct.

The author is convinced that the creative heritage of Professor Ivan Chalenko can be a promising topic for further research in the field of pedagogy, ethics and history of the ancient philosophical tradition.

Keywords: morality; ethics; mental-intellectual type; cardiovascular type; personality formation; empathy; education; virtues.
Одержано 02.09.2019

УДК 821.161.2.0(092)(477.53)

DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.74.196675>

ВІКТОРІЯ ОПАНАСЕНКО

ORCID: 0000-0002-2490-8625

(Полтава)

Place of work: Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Country: Ukraine

Email: viktoriia.opanasenko@ukr.net

ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П. К. ЗАГАЙКА НА ПОЛТАВЩИНІ

Стаття присвячена висвітленню змісту громадсько-просвітницької діяльності видатного вітчизняного педагога, ученого-філолога, літературознавця, яскравої постаті української свідомої інтелігенції, колишнього завідувача кафедри української літератури Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка Петра Кузьмича Загайка (1928 – 2013).

Активну громадсько-просвітницьку діяльність педагог здійснював у другій половині ХХ століття на Полтавщині. Поєднуючи активну викладацьку, науково-дослідну і громадсько-просвітницьку діяльність, П. К. Загайко сприяв піднесенню рівня української освіти, науки, мистецтва, культури, а також утвердженню української національної ідеї.

У Полтаві Петро Кузьмич сприяв поширенню української мови, розвитку літературознавства та краєзнавства; популяризував творчість письменників Полтавщини; читав лекції для вчителів і населення; брав участь в організації та проведенні урочистих заходів з нагоди святкування річниць з дня народження видатних письменників і відкриття пам'яток; співпрацював з Полтавським обласним об'єднанням Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

Здійснюючи педагогічну та громадсько-просвітницьку діяльність, П. К. Загайко встановив і підтримував міцні зв'язки з відомими діячами науки і культури України: Михайлом Возняком, Дмитром Павличком, Степаном Пінчуком, Дмитром Молякевичем, Миколою Зеровим, Юрієм Сливкою, Романом Іваничуком, Григорієм і Григором Тютюнниками, Євгеном Сверстюком, Петром Ротачем та іншими.

Встановлено, що П. К. Загайко широко популяризував творчість письменників Полтавщини: Григора Тютюнника, Івана Котляревського, Остапа Вишні, Оксани Іваненко, Григорія Сковороди, Панаса Мирного, Леоніда Глібова, Євгена Гребінки, Пилипа Капельгородського, Олени Пчілки, Володимира Самійленка, Михайла Драгоманова, Миколи Зерова й інших. Петро Кузьмич також є автором рецензій на твори Олеса Гончара, Феодосія Рогового, Бориса Левіна та інших письменників.

Ключові слова: Петро Кузьмич Загайко; Полтавщина; громадсько-просвітницька діяльність; українська література; краєзнавство.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в українській педагогічній науці відбувається процес пізнання минулого українського народу та його найяскравіших постатей. Протягом останніх трьох десятиліть здійснено багато досліджень, які підняли завісу над дійсністю минулого. Зокрема, здійснюється реабілітація видатних діячів науки та культури минулого століття.

Історико-педагогічні дослідження сьогодні відіграють дедалі вагомішу роль у процесі розбудови системи освіти. Вивчення спадщини педагогів минулого є закономірним, оскільки аналіз педагогічних поглядів персоналії дає змогу осмислити загальну картину історико-педагогічного процесу в Україні як цілісного багатогранного явища.

Одне з провідних місць в історико-педагогічних дослідженнях посідає творча спадщина освітніх діячів, які розвивали й оберігали українську мову і культуру, а також взяли найактивнішу участь у становленні національної системи освіти України. До таких постатей належить і видатний педагог, учений-філолог, лі-